

ԱՆՏՈՆԻՈՍԻ ՊԱՐԹԵՎԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՀԵՏ ԿԱՊԱՎԱԾ ՄԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Ստրաբոնի և Պլուտարքոսի մի շատ կարևոր տեղեկությունը՝ Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի վերաբերյալ, կարող է լուրջ թյուրիմացությունների տեղիք տալ, եթե ճիշտ չընկալվի և չքննարկվի կոնկրետ մ. թ. ա. I դարի երկրորդ կեսի Մեծ Հայքի թագավորության պատմական աշխարհագրության համատեքստում: Ստրաբոնը գրում է, որ Գագակա (= Գանձակ) «քաղաքը 2400 ստադիոն հեռու է Արաքս գետից, որ բաժանում է Հայաստանը Ատրոպատենից, ինչպես ասում է Դելլիոսը՝ Անտոնիոսի բարեկամը, որ նկարագրեց նրա արշավանքը Պարթևաց դեմ, ուր ներկա էր նաև ինքը և մասնակցեց իբրև զորավար»¹: Պլուտարքոսը նույնպես, նկարագրելով Անտոնիոսի բանակի նահանջը Մարաստանից, գրում է, որ «եզրափակիչ մարտից հետո վեցերորդ օրը հռոմայեցիները հասան Արաքս գետը, որը Մարաստանը բաժանում է Հայաստանից»²: Ինչպես տեսնում ենք, երկու հեղինակներն էլ Արաքսը, որն, անկասկած, հայկական Երասխն է, համարում են սահմանագիծ Հայաստանի և Մարաստանի միջև: Ինչ վերաբերում է Դելլիոսին, ապա վերջինս Դիոն Կասիոսի մոտ հիշատակվող Քվինտոս Դելլիոսն է՝ Անտոնիոսի մերձավորներից մեկը³, որի վկայությունները, հավանաբար, ընկած են նաև Պլուտարքոսի տեղեկությունների հիմքում: Դելլիոսի՝ որպես ականատեսի, վկայությունները կարևոր են և արժանահավատ, սակայն հռոմեացին իրական պատմական իրողությունը ճիշտ չի ընկալել և հիշյալ տեղեկությունը լուրջ պարզաբանման կարիք ունի: Ըստ էության, խնդրո առարկայի պարզաբանումն առկա է նաև հենց Պլուտարքոսի երկում, սակայն մինչև դրան անդրադառնալը, քննենք այլ, հատկապես հայկական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները: Նախ՝ որպես քննության ընթացքի համար ուղեցույց, նշենք, որ Ստրաբոնի հավաստմամբ Արաքսի աջափնյակը մ. թ. ա. I դարում գտնվում էր Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ: Ստրաբոնի մոտ հիշատակվող Փավնիտիս մարական երկրամասը⁴, որը նույնանում է աշխարհագրագետի մեկ այլ հիշատակության Փավենե գավառին⁵, տեղադրությամբ համընկնում է Մարդաբետականին (Արևելյան Կասպուրականին)⁶: Արարազյոզյանը Փավենեն նույնացնում է Ուտիք նահանգի Տրի գավառին⁷, սակայն, մեր կարծիքով, այդ նույնացումը ճիշտ չէ, քանի որ Արաքսենիի դաշտը տարածվելով Երասխի երկու ափերին⁸, ընդգրկել է Միլի տափաստանը և Մուղանի դաշտի մի մասը, այլ խոսքով, Շակաշենի հարևանությամբ հանդես եկող Արաքսենիի դաշտը ներառել է նաև Տրի գավառը: Մենք կիսում ենք Փավենե-Փավնիտիս նույնացումը այն բացատրությամբ, որ Ստրաբոնի ժամանակ Փավենե-Մարդաբետականը Հայաստանի կազմում էր, այսինքն՝ հեղինակի տեղեկությունները Փավնիտիս-

Փավենեի վերաբերյալ արտացոլում են տարբեր ժամանակաշրջանների իրողությունները և հարկ չկա դրանք միմյանցից տարբերակել:

Փավնիտիս-Մարդպետականից արևելք գտնվող Կասպիանե-Փայտակարանի մասին Ստրաբոնն իր ապրած ժամանակաշրջանի հետ կապված ուղղակի տեղեկություն չի տալիս, սակայն դատելով այն հանգամանքից, որ Արաքսենեի դաշտը տարածվել է նաև Արաքսի աջափնյակում, այսինքն՝ Կասպիանե-Փայտակարանի մի մասում, հետևաբար Կասպիանեն նրա ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ էր: Ինչ վերաբերում է Ստրաբոնի այն տեղեկությանը, թե Կասպիանեն Աղվանքի մի մարզն է⁹, ապա այս Կասպիանեն, ինպես ցույց է տվել Ա.Հակոբյանը, գտնվել է Կուրի և Դերբենդի լեռնանցքի միջև¹⁰, հետևաբար ճիշտ չեն այն ուսումնասիրողները, որոնց կարծիքով կամ Տիգրան Մեծի կայսրության կործանումից հետո, կամ էլ Ստրաբոնի ժամանակ Կասպիանեն անցել էր Աղվանքին¹¹:

Այսպիսով, դատելով Ստրաբոնի տեղեկություններից, ակնհայտ է, որ Մարդպետականը և Փայտակարանը գտնվել են Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ, հետևաբար Արաքսը չէր կարող սահմանագիծ լինել Հայաստանի և Մարաստանի միջև: Մյուս կողմից էլ չվստահել Դելլիուսի վկայությանը՝ որպես արշավանքի անմիջական մասնակցի, ճիշտ չի լինի: Սակայն Պլուտարքոսի, մեր կարծիքով, մի շատ կարևոր տեղեկությունը հնարավորություն է տալիս գտնելու հարցի լուծման բանալին: Պլուտարքոսն Անտոնինոսի պարթևական արշավանքի անհաջողության մեղավոր է համարում հայոց Արտավազդ Բ թագավորին, քանի որ, ըստ նրա, «եթե Անտոնինոսի տրամադրության տակ մնային վեց հազար այն հեծյալները, որոնց Մարաստանից իր հետ բերել էր Արտավազդը (ընդգծումը մերն է-Խ. Հ.) և որոնք զինված էին զրեթե այնպես, ինչպես պարթևները ու սովոր էին նրանց դեմ մարտ վարելու, ապա հռոմայեցիները բաց ճակատամարտում կջարդեին թշնամուն, իսկ հայերը կկոտորեին փախչողներին, և թշնամիները ի վիճակի չէին լինի մարտերում այսքան պարտություններից հետո վերականգնել իրենց ուժերը»¹²: Եվ, իրոք, արշավանքի նախօրեին, Արտավազդը Անտոնինոսի բանակին տրամադրել էր վեց հազար հեծյալ և յոթ հազար հետևակ¹³: Այս վեց հազար հեծյալները հիշատակվում են նաև ավելի վաղ՝ Կրասսոսի արշավանքի կապակցությամբ: Ինչպես գրում է Պլուտարքոսը, Կրասսոսին առավելապես խրախուսեց Արտավազդը՝ հայոց թագավորը, որը հռոմեական ճամբար ժամանեց վեց հազար հեծյալներով, որոնք արքայի թիկնապահներն էին և ուղեկիցները¹⁴: Փաստորեն պարզվում է, որ այդ վեց հազար հեծյալները, որոնք հիշատակվում են և՛ Կրասսոսի, և՛ Անտոնինոսի արշավանքների կապակցությամբ, հայոց թագավորի թիկնապահ գունդն էր, որը մշտապես իր արքայի հետ էր: Սակայն ամենակարևորն այն է, որ այդ վեց հազար հեծյալները Մարաստանից էին բերվել: Անշուշտ, հազիվ թե կարելի է մտածել, թե Մարաստանի տակ պետք է հասկանալ Ատրպատականի թագավորությունը, որը թշնամական հարաբերությունների մեջ էր Հայաստանի հետ և պարթևների հետ պատերազմում էր հռոմեացիների դեմ: Հետևաբար, միակ հնարավոր նախնական եզրակացությունն

այն է, որ Մարաստանի անվան տակ տվյալ հիշատակություններն թաքսված է աշխարհագրական այլ անվանում, որն այս կամ այն իմաստով հարաբերվում է Մարաստանին: Եվ այս հարցում անփոխարինելի է հայկական սկզբնաղբյուրների նշանակությունը, որոնք օգնում են պարզաբանելու խնդիրը: Հայ մատենագիրների որոշ հաղորդումներից պարզվում է, որ Մեծ Հայքի երկրամասերից մեկը կոչվում էր Մարաց ամուր աշխարհ: Ստորև մեջ ենք բերում Մարաց ամուր աշխարհին վերաբերող տեղեկությունները: Այսպես, խոսելով քրիստոնեության տարածման մասին, Ագաթանգեղոսը գրում է. «Եւ այսպէս ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի ծագաց մինչև ի ծագս, ձգտէր տարածանէր զմշակութիւն քարոզութեանն և աւետարանութեանն. ի Սատաղացոց քաղաքէն մինչև առ աշխարհաւն խաղտեաց, մինչև առ Կաղարջօք, մինչ ի սպառ ի սահմանս Մասքթաց, մինչև ի դրունս Ալանաց, մինչ ի սահմանս Կասպից, ի Փայտակարան քաղաք արքայութեանն Հայոց. և յԱմդացոց քաղաքէն մինչև առ Մծբին քաղաքաւ, քերէր առ սահմանօքն Ասորւոց առ Նոր Շիրական երկրաւն, և առ Կորդուօք մինչև յամուր աշխարհն Մարաց, մինչև առ տամբն Մահքը-Տան իշխանին, մինչև յԱտրպատական ձգտէր տարածանէր զաւետարանութիւնն իւր»¹⁵:

Փավստոս Բուզանդը, անդրադառնալով հայոց Արշակ Բ թագավորի դեմ ապստամբած երկրամասերին, գրում է. «Յետ այսորիկ ապստամբեաց ի թագաւորէն Հայոց և ծեռին իշխանութեանն տանն Հայոց թագաւորին, որ էր զԱտրպայական աշխարհաւն, յետս եկաց ի թագաւորէն Հայոց ամուր աշխարհն Մարաց. յետս եկաց յարքայէն Հայոց և աշխարհն Կազբից...»¹⁶: Փավստոսը գրում է նաև, որ ապստամբ Մարաց ամուր աշխարհը, այս անգամ Մարաց կողմեր անունով, Մուշեղ Մամիկոնյանը ենթարկում է հայոց Պապ թագավորին¹⁷: Մինչ այս հաղորդումը Փավստոսը նշում է, որ քանի դեռ Կասակ սպարապետը վաթսուն հազարանոց բանակով շարժվում է Այրարատում գտնվող պարսկական բանակի վրա, Արշակ թագավորը մնում է «յամուր տեղւոջ ուրեմն յերկիրն Մարաց, հանդերձ սպասաւորօքն»¹⁸:

Մարաց ամուր աշխարհի մասին հիշատակություններ ունի նաև Սեբեոսը. «Յայնմ ժամանակի թագաւորեցոյց Արշակ զորդի իւր զԱրշակ Փոքր կոչեցեալ ի վերայ աշխարհիս Հայոց ի Մծբին քաղաքի: Եւ զատուցանէ նմա սահմանս զԱրուաստան առ երկրաւն Տաճկաց և առ երկրաւն Ասորւոց, և զԿապուտկեայ առ Կիլիկիեաւ, մինչև ցեզր ծովուն մեծի Արևմտից. և ցիլիսիսոյ կողմանէ ի լեառն մեծ Կովկաս, որ ձգի ընդ կողմանս արևելից և անցանէ առ սահմանաւն առ ամուր աշխարհաւն Մարաց, և հասանէ ի լեառն Զարաւսպ, և անցանէ առ Նոր Շիրակ երկրաւն»¹⁹:

«Իսկ զաւրն Պարսից փութանակի հասանէին ի Մրծուին: Ազդ լինի Երակլի կայսեր, եթէ եկն խոռեամ ի Մրծուին առնու զգաւրս իւր և գերութիւն, և դառնայ առ ամուր աշխարհաւն Մարաց. զայ հասանէ ի Փայտակարան»²⁰:

Թովմա Արծրունին էլ գրում է, որ Բակուրակերտ ավանը գտնվել է Մարաց աշխարհում²¹:

Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ, Տիդատ Բագրատունին ապստամբելով Տիրան թագավորի դեմ, գնում է «ի կողմանս ամրութեանն Մարաց», սակայն Սյունյաց աշխարհում լսելով թագավորի մահվան լուրը, այդտեղ էլ մնում է²²։ Համաձայն Պատմահոր, Արտավազը՝ Արտաշեսի որդին, Մարաց մեջ շինում է Մարակերտը, որը գտնվում է Շարուրա կոչված դաշտում²³։ Այս Մարացը ոչ մի առնչություն չունի Մարաց ամուր աշխարհի հետ, քանի որ Տիգրան Երվանդյանը Աժդահակին հաղթելուց հետո նրա կնոջը՝ Անուշին, ավելի քան մեկ բյուր գերիների հետ «քնակեցուցանէ յարևելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչև ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առ եզերք գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև համդէպ ամրոցին Նախ-ճաւանու. և զերիս աւանսն, զխրամ և զՋուղայ և զխորշակունիս իսկ ի միւս կողմանէ գետոյն. զբոլոր դաշտն, որոյ զլուխն Աժդանական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանու»²⁴։ Մասիս լեռան և Գողթն գավառի միջև վերաբնակեցված մարերը հաստատվել են ոչ թե Մարաց ամուր աշխարհում, այլ գուտ հայկական միջավայրում։

Մեր կարծիքով, Մովսես Խորենացու հետևյալ տեղեկությունը որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում։ Պատմելով Երվանդի և Արտաշեսի հակամարտության մասին՝ Պատմահայրը գրում է. «Եւ Մարաց զօրացն անցեալ ի կողմն երուանդական գնդին, նսեմաւ ի վերայ դիականցն բանակէին»²⁵։ Անշուշտ, Խորենացու տեղեկությունները Արտաշեսի և Երվանդի վերաբերյալ պահանջում են առանձին պատմաքննություն։ Օրինակ, հազիվ թե կարելի է համաձայնվել Պատմահոր այն հաղորդման հետ, թե Երվանդին օգնում էին նաև Վրաց և Կեսարիայի կողմերի ու Միջագետքի զորքերը²⁶։ Սրանով, հավանաբար, Պատմահայրը ցույց է տալիս Երվանդի հզորությունը, որն, անշուշտ, չի համապատասխանում իրականությանը, քանի որ Հայաստանը Երվանդ Վերջին արքայի օրոք, չնայած թագավորի լայնածավալ շինարարական գործունեությանը, այնքան էլ ուժեղ չի եղել։ Իսկ ինչ վերաբերում է մարաց զորքերին, ապա սրանք, անկասկած, ոչ մի առնչություն չունեն Ատրպատականի զորքերի հետ, քանի որ ըստ Խորենացու, պարսից արքայից արքայի (իմա՝ Սելևկյան Անտիոքոս Գ) հրամանով Արտաշեսին օգնում էին Ատրեստանի և Ատրպատականի զորքերը²⁷։ Պատմահայրը նշելով, որ Երվանդին օգնում էր նաև Մարաց զորքը, նկատի ունի այն մարերին, որոնք Մեծ Հայքի թագավորության կազմի մեջ են մտել մի փոքր ավելի ուշ՝ Արտաշեսի կողմից Փավնիտիս-Մարդպետականը գրավելուց հետո։ Հավանաբար, այս ժամանակաշրջանից սկսած է, որ թագավորի թիկնապահ գունդը կազմավորվում է Մարդպետականի մարերից, որոնք՝ որպես օտարներ, ավելի հուսալի հենարան էին թագավորի համար և հենց այս մարդպետական գունդն էր, որ ավելի ուշ մշտապես ուղեկցում էր Արտավազդին։ Ըստ էության, հենց այս վեց հազարանոց գունդն էր, որ Տիգրան Մեծի հրամանով հուժկու հարվածով ներխուժում է Տիգրանակերտ և դուրս բերում թագավորի կանանց ու զանձերը։ Մարաց ամուր աշխարհի մասին գրում է նաև Կորյունը. «Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն (Վռամշապուհից-և-Հ.)՝ սկիզբն

ամենելոյ գլխաւթադուժ փողմանսն Մարաց, որք ոչ սրայս վասն դրական սատանայակիր բարուցն ճիւղադութեան, այլ և վասն խեցբեկագոյն և խոշորագոյն լեզուին՝ դժուարամատոյցք էին»²⁸:

Բերված տեղեկություններից երևում է, որ Մարաց ամուր աշխարհը Մեծ Հայքի ժայռամասային երկրամասերից էր և, ինչպես ցույց է տվել Բ. Հարությունյանը, նույնական է ներկայիս Ղարադաղին կամ Վասպուրականի՝ Կոտոր գետից դեպի արևելք ընկած հատվածին, որ հայտնի էր նաև Մարդպետական անունով²⁹: Համաձայն Խորենացու, Հայր Մարդպետի իշխանությունը տարածվել է Ատրպատականի սահմաններից մինչև Ճուաշ և Նախճական գավառները. հայոց Վաղարշակ թագավորը «ներքինիս հրամայէ ի նոյն ազգէ խզել. և նահապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև ցճուաշ և ցՆախճաւան, և նահապետութեան ազգին սա մեծարոյ»³⁰:

Հենվելով Պտղոմեոսի տեղեկությունների վրա³¹ Բ. Հարությունյանը ցույց է տվել, որ արևմտյան Վասպուրականը հանդիսացել է առանձին վարչական շրջան՝ Տոսպ կամ Տոսպք (Θωσπιτις) գլխավոր գավառի անունով, իսկ արևելյան մասը կազմել է Μάρδοι-Mardi ստրատեգիա-մարզը, որը համապատասխանում է Մարդպետականին³²:

Կոտոր գետից արևելք ընկած Մարդպետական աշխարհը իր գոյության ողջ ընթացքում եղել է արքունական տիրույթ, որը ձեռական իշխանության իավունքով հանձնվում էր ներքինի հայր-մարդպետներին, ուստի երբեք էլ չէր կարող վերածվել ժառանգական տիրույթի³³: Հայտնի է, որ մ. թ. ա. 33 թվականին Անտոնինոսը Արաքսի մոտ հանդիպում է իր դաշնակցի՝ Ատրպատականի Արտավազդ թագավորի հետ, որն Անտոնինոսից ստացավ Հայաստանի որոշ մասեր³⁴: Ըստ Պլուտարքոսի, Անտոնինոսի հանդիպումը տեղի է ունենում Մարաստանում³⁵, այն դեպքում, երբ Դիոն Կասսիոսը նշում է Արաքսի մոտ: Այս երկու տեղեկությունները չեն հակասում մեկմեկու, քանի որ հանդիպումը տեղի է ունեցել Մարդպետականում, որը հռոմեացիների ընկալած Մարաստանն էր: Մեր կարծիքով, Ատրպատականի թագավորը ստանում է անդրարաքսյան Մարդպետական երկրամասը, որի բնակչությունն էթնիկապես մոտ էր Մարաստանին: Սակայն այս պարագայում գլխավորն այն էր, որ Հրահատի մոտ գտնվող Արտաշես Բ-ն, կորցնելով արքունական տիրույթ հանդիսացող Մարդպետականը, զրկվում էր անմիջականորեն իրեն ենթարկվող ռազմական ուժից: Ինչևէ, այս դաշինքը հռոմեացի եռապետի և մար Արտավազդի միջև ժամանակավոր էր, քանի որ Անտոնինոսի Ալեքսանդր որդին մինչ այդ հռչակվել էր Հայաստանի, Մարաստանի և Պարթևստանի արքայից արքա³⁶ և Օկտավիանոսին հաղթելուց հետո Անտոնինոսն իր հայտարարություններն իրականություն կդարձներ:

Հայաստանում պարթև Արշակունիների հաքստության կրտսեր ճյուղի հաստատվելուց հետո արքունի զանձերի պահպանությունը հանձնվեց մարդ ցեղի առաջնորդներին, որոնք կոչվում էին «մարդպետ» և դրանով իսկ ծնունդ առավ այդ գործակալության նոր՝ «մարդպետութիւն» անվանումը: Մարդերի ցեղային կազմակերպության շնորհիվ գործակալությունը դարձավ ներքինացվող

առաջնորդների մենաշնորհը երկար ժամանակով: Սակայն մարդերի ցեղը շուտով, որպես առանձին էթնիկական տարր, անհետացավ հայկական միջավայրում, որի հետևանքով «մարդաբնություն» գործակալության անպայման հանձնումը մարդ ցեղի ներքինացված նահապետերին բնականոն ճանապարհով ի չիք դարձավ: Ուստի ավելի ուշ շրջանում հայոց արքունիքն իր հայեցողությամբ հանձնում էր այդ այս կամ այն ազնվականին՝ դրանից բխող բոլոր հետևանքներով³⁷: Այս գործակալության դերը չափազանց մեծ է եղել, քանի որ հայր-մարդաբնությունը հանդիսանում էին Արշակունիների կանանցի և արքունիքի վերակացուներ, նրանց էր հանձնված թագավորական ամրությունների, բերդերի պահպանությունը և արքունի գանձերի ու կալվածքների վերահսկողությունը³⁸: Բնականաբար, այսպիսի իրավասությունների պայմաններում հայր-մարդաբնության իշխանությունը տարածվում էր նաև Մարդաբնականից դուրս գտնվող արքունական մնացած տիրույթների վրա:

Այսպիսով, ի մի բերելով կատարված քննության արդյունքները, կարելի է եզրակացնել, որ Արտաշես Ա-ի կողմից Մեծ Հայքի թագավորությանը միացված Մարդաբնականը հայ մատենագիրների երկերում արտացոլված է Մարաց ամուր աշխարհի կամ երբեմն Մարաց կողմեր անունով, որն օտարալեզու աղբյուրներում ընկալված է որպես Մարաստան: Այս Մարաստանը ոչ մի ամենչություն չունի Մեծ կամ Փոքր Մարաստանի հետ, քանի որ նույնական է Ղարադաղին: Այս երկրամասի նշանակությունը մեծ է եղել արքունիքի համար, որովհետև մարդաբնական գունդն էր հանդիսանում թագավորի թիկնազորը, որի թվաքանակն, անշուշտ, մեկ բյուր էր, քան աղբյուրներում հիշատակված վեց հազարանոց գունդը, քանի որ՝ հազիվ թե հեռանալով մայրաքաղաքից, թագավորն ամբողջ թիկնազորը վերցնեի իր հետ և արքունիքը թողնեի առանց պաշտպանության: Ըստ էության, «մարդաբնություն» գործակալության հիմքերը դրվել են դեռևս Արտաշեսյանների օրոք³⁹, և այս գործակալության կարևորությունը պահպանվեց նաև Արշակունիների օրոք:

HOVHANNES KHORIKYAN

ON THE ISSUE OF THE PARTHIAN CAMPAIGN OF ANTONIUS

The comprehensive investigation of the ancient sources shows that during the Parthian campaign of Antonius the River Araxes was not the boundary between Greater Armenia and Atropatene. The district of Mardpetakan (=Eastern Vaspurakan) of Greater Armenia also was known among the ancient Armenians by the names the impregnable land of the Medes and the regions of the Medes. But this historical fact Strabo and Plutarch have apprehended as Media. This Media is not related to Greater or Lesser Media, as it is identical with Karadagh to the east of the River Kotor. The royal ownership of Mardpetakan has been of great significance for the court, because the regiment of Mardpetakan was the king's bodyguard.

1. Ստրաբոն (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, էջ 47-49:
2. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ (կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց՝ Ս. Գրքաշարյան), Երևան, 2001, էջ 309:
3. Հովսեփոս Փլավիոս, Դիոն Կասսիոս (թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Ս. Մ. Կրկյաշարյանի), Երևան, 1976, էջ 185:
4. Страбон, География в 17 книгах (перевод, статья и комментарии Г.Страпановского), Ленинград, 1964, XI, XIV, 5.
5. Նույն տեղում, XI, XIV, 4:
6. Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, - Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1994, թիվ 1-2, էջ 261:
7. Ղարաբյոզյան Ա., Սյունիքի տարածքը և ազգաբնակչությունը հին և միջին դարերում, - Լրաբեր հասարակական գիտությունների (այսուհետև՝ ԼՀԳ), 2002, թիվ 1, էջ 114-115:
8. Հարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 264-265:
9. The Geography of Strabo (with an English translation by H. L. Jones), In Eight Volumes, London, 1969, XI, 4, 5.
10. Հակոբյան Ա., Կասպերի և Կասպիանա (Կասպը) մարզի տեղադրության մասին, - ԼՀԳ, 1983, թիվ 1, էջ 99:
11. Новосельцев А., К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период, - Кавказ и Византия, вып. 1, Ереван, 1979, с. 13-14. Hewsen R., Caspiane: an historical and geographical survey, - Հանդես Ամսօրեայ, Վիեննա, 1973, թիվ 1-3, էջ 94: Bais M., Albania Caucasica. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene, Milano, 2001, p. 51.
12. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 310:
13. Նույն տեղում, էջ 294:
14. Նույն տեղում, էջ 121:
15. Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց (քննական բնագիրը Գ.Տեր-Մկրտչյանի և Ս.Կանայանցի, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Ա.Տեր-Ղևոնդյանի), Երևան, 1983, էջ 468:
16. Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց (բնագիրը Բ. Պատկանյանի, թարգմ. և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի), Երևան, 1987, էջ 248:
17. Նույն տեղում, էջ 320:
18. Նույն տեղում, էջ 222:
19. Պատմութիւն Սեբեոսի, աշխատասիրությամբ Գ.Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 53-54:
20. Նույն տեղում, էջ 125:

21. Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, աշխատասիրությամբ Վ.Վարդանյանի, Երևան, 1985, էջ 92:
22. Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ.Արեղեանի եւ Ս.Յարութիւնեանի, լրացումները Ա.Սարգսյանի, Երևան, 1991, էջ 195:
23. Նույն տեղում, էջ 84:
24. Նույն տեղում, էջ 83:
25. Նույն տեղում, էջ 172:
26. Նույն տեղում, էջ 169:
27. Նույն տեղում, էջ 168:
28. Կորիւն, Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, Թիֆլիս, 1913, էջ 17:
29. Հարությունյան Բ., Հայ Արշակունիների ծեռական իշխանության կալվածքների հարցի շուրջը, - ՊԲՀ, 1988, թիվ 4, էջ 47-50:
30. Մովսէս Խորենացի, էջ 112:
31. Claudii Ptolemaei Geographia, e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Müllerus, voluminis primi, pars secunda, Parisiis, 1901, p. 945, 997.
32. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 2001, էջ 369:
33. Նույն տեղում, էջ 384:
34. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 313: Ղիոն Կասսիոս, էջ 187-188:
35. Պլուտարքոս, Կենսագրություններ, էջ 313:
36. Նույն տեղում, էջ 314-315:
37. Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի ..., էջ 383-384:
38. Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 64: Տե՛ս նաև Վարդանյան Վ., Մարդերը Վասպուրականում, - ՊԲՀ, 1971, թիվ 3, էջ 51-52:
39. Կրկյաշարյան Ս., Հին Հայաստանի պետական կառուցվածքը (մ.թ.ա. VI- մ.թ. IV դդ.), Երևան, 2005, էջ 283: Ըստ էության, մարդերի ռազմական ուժի նշանակությունը Հայաստանի համար գնահատվել է դեռևս մ.թ.ա. V դարի վերջին, երբ, համաձայն Քսենոփոնի, մարդերը հիշատակվում են Օրոնտասի և Արտուխասի գոյքերի մեջ (Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս (թարգմանությունը Ս.Կրկյաշարյանի), Երևան, 1970, էջ 89):